

רבנותו ומנהיגותו של הרב יוסף משאש

איתי מוריוסף

מאמר זה מטרתו כפולה: להציג בפני הקוראים את הרב יוסף משאש, דמות רבנית שהייתה מוכרת בקרב היהודים יוצאי מרוקו מהדור הקודם, אך כעת אינה מוכרת אלא למיעוט חוקרים;¹ ולנסות להציג את שיקולי הפסיקה של הרב משאש במציאות המודרנית שבה הציבור הולך ונעשה חילוני יותר ויותר.

לצורך כך נפתח בהקדמה ביוגרפית קצרה, ובהמשך ננתח תשובות שונות של הרב משאש שבהן התייחס לחילון הגובר והולך של הציבור ושל תנאי החיים, ונראה כיצד הוא הגיב להתרחשויות אלה.

---

* לכבוד איש חמודות, ר' אליהו משאש, בנו יחידו של הרב יוסף משאש, שקיבלני בביתו והסביר לי פנים. המאמר נכתב במסגרת עמיתי מחקר בתלמוד ע"ש זלדה שפס שבמת"ן, ירושלים תשס"ו.

1 חומר נוסף ניתן למצוא בעבודת המסטר שכתב דוד ביטון והיא כולה מוקדשת לרב יוסף משאש: ד' ביטון, הדין השכל והזמן – הרב יוסף משאש פוסק בעידן של תמורות, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ב; מ' בר-אשר, 'רבי יוסף משאש והגדתו' ויזכור יוסף", הצופה (י"ד בניסן תשנ"ז); הנ"ל, 'דמויות חדשניות ונועזות בקרב חכמי המגרב', מ' אורפלי וא' חזן (עורכים), התחדשות ומסורת, ירושלים תשס"ה, עמ' 15-3; צ' זוהר, 'פולמוס השחיטה בתלימסאן', א' שגיא, נ' אילן (עורכים), תרבות יהודית בעין הסערה: ספר היובל ליוסף אחיטוב, עין צורים תשס"ב, עמ' 569-591; הנ"ל, 'כל העוסקת בתורה לשמה זוכה לדברים הרבה: הרב יוסף משאש על זכות האשה להתמסר לתלמוד תורה', פעמים, 82 (תש"ס), עמ' 150-162.

קיצור תולדות חייו

הרב יוסף משאש נולד ב-1892 בעיר מכנס שבמרוקו לאביו ר' חיים החסיד שממנו נתייתם בגיל שתיים-עשרה,² ועול פרנסת המשפחה כולו נפל על כתפיו. למחייתו ולמחיית משפחתו למד את מלאכת כתיבת סת"ם וטופסי שטרות, ולאחריה השתלם במלאכת השְׁעָנוֹת 'ועוד מעשה רוקם ומעשה מחט'.³ על מצבו בשנות העשרה לחייו הוא מספר במכתב לידיד:

כי רוב הימים טרוד אני במזונותי ומזונות האשה רבה אשת אבא מרי ז"ל, ומזונות אשתי ואחי הקטנים דתלו בי כאשר ידעת. ומתוך הדוחק אני גוזל מעיתותי ביום ובלילה, לעסוק בתורה בספרים שאולים, כי אין לי ספרים, רק מעט מזער שאינו מספיק כלל, ואין מצויים לקנות ואין כסף לקנות, ד' ירחם (אוצה"מ עג).

ב-1912, והוא בן עשרים, הגיע לעיר מכנס 'מר ניהו רבה, דכיילי ליה בקבה רבה, חכם בחכמתו, צדיק באמונתו, גומל חסדים טובים, זכה וזיכה את הרבים, כמוהר"ר זאב וואלף הלפריץ'.⁴ יהודי זה שמוצאו ברוסיה, הקים במכנס ישיבת-ערב לבחורים ושמה 'בית אל'. הרב יוסף למד בה כאחד הלומדים אך ניכר שזריזותו בכתיבה ובניסוח עשאוהו שליח לכל דבר מצווה. וכשהיה צורך היה הוא מנסח בשם הקהל מכתבים לנציגי ממשל, לרבנים מנהיגי הציבור ולמנהלי הישיבה.⁵

2 ב-1904. כך העיד בחיבורו תפארת בני אבותם - סיפור יחוס משפחת משאש לדורותם, ירושלים, תשנ"ו, עמ' רמ.

3 בתוך אוצר המכתבים א'תקסד (להלן: אוצה"מ) - קובץ המכיל 1946 מכתבים שכתב הרב משאש מגיל 16 (1908) ועד סמוך לפטירתו בשנת 1974. רוב המכתבים מתוארכים וממוענים, אולם יש שכתבם והשאירם בינו לבינו (למשל אוצה"מ רמז, רעח-רפג). הקובץ מכיל חידושים וביאורים במקצועות שונים בתורה, תשובות הלכתיות שהשיב לשואלים, מכתבי ברכה ונחמה, בקשות רשמיות, התכתבויות עם פשוטי עם, חוקרים, רבנים ועוד. אוצר המכתבים הוא אוצר בלום להכרת פועלו ואישיותו של הרב משאש.

4 אוצה"מ ריב. במכתב זה הוא מאריך בתיאור סדרי הישיבה שהנהיג הרב הלפריץ.

5 ראו שם בהתאמה: רכב-רכג (נציגי ממשל); שם, רכה (רבנים מנהיגי ציבור); שם, רכט (מנהלי הישיבה).

בן 32 שנים (1924) נתבקש הרב לכהן בקודש בקהילת תלימסאן (Tlemcen) שבאלג'יריה,⁶ ושימש במשך שבע-עשרה שנים כרב העיר: תיקן בה תקנות, גָּדַר פרצות וישב על מדין. שמו גדל מאוד בעיר הזאת, ואף לאחר שעזבה זכור היה בה לטובה.

ב-1940 הוא שב לעיר הולדתו מכנס ושימש בה כאב בית דין ומלמד לרבים,⁷ עד שבשנת 1964 זכה ועלה בתחבולה לארץ-ישראל,⁸ שם נבחר לתפקיד הרב הראשי הספרדי לחיפה והקריות, משרה שבה נשא עד ליום מותו, ב' שבט תשל"ד (1974).

על הפרסום הרב שזכה לו אנו למדים מפי חיים זאב הירשברג, חוקר יהדות צפון-אפריקה, שכתב מעין יומן-מסע מארץ מבוא השמש, ובו הוא מספר בהתפעלות על פגישתו עם הרב יוסף במכנס, בהיותו בשנות השישים לחייו, כלומר, בסביבות שנת 1952:

רבות שמעתי עליו באלג'יריה, מאחר שניהן תקופת מה בתלימסאן, לפני שנקרא לחזור לעיר מולדתו מכנאס. עוד יותר סיפרו עליו בקאזה. [...] ר' יוסף הוא כבן שישים, בן הדור הישן, ואולי משום כך התנהלה השיחה בעברית, שהרב שולט בה שליטה מליאה. [...] לאחר הסעודה ישבנו בחדר עבודתו ור' יוסף הראני את ספריו, את דרשותיו וחידושייו, פרי עטו ועטם של הרבנים בני משפחתו, מהם בדפוס ומהם בכתב-יד. כתב ידו של הרב יוסף משאש עצמו יפה להפליא. הוא בעל חוש אומנותי ויודע לעשות עיטורים, ממש כסופרים הערביים המפורסמים. [...] ספרייתו עשירה, ליד ספרי הש"ס והפוסקים ושאלות ותשובות של גדולי מרוקו ואלג'יריה מצאתי את כתבי ביאליק ואת הפרסומים התורניים האנציקלופדיים של ארץ-ישראל.⁹

6 שם שפב-שפג, שצג.

7 'זוה לי עשרים שנה מעת שובי מתלימסאן דורש בכל שבת בקהל רב בעלות המנחה בפרקי אבות ובהלכות החג בחג וענייניו ומוסריו [...] וכח המושך אצלי ההמון ובחורי הזמן, הוא חידושי תורה ומאמרי הש"ס והמדרש בשלוב ספורים ומעשיות ומשלים, אשר מוליכים השומעים בידם להטעים לנשיהם, כממתקים המחלקים בשמחת חתנים' (אוצה"מ א' תרי).

8 'ומפני שהיה קשה עלי להגיד שעולה להשתקע מפני אחי ורעי הרבים, וכל בני משפחתי, ומה גם בני ונכדי ילחצוני וידחקוני בטענות שונות ובמבול של דברים, ויבוא גם השטן בתוכם, כדי להפר עצתם, לכן אמרתי שאני עולה בתור תייר' (הקדמה לאוצה"מ א', עמ' 18).

9 ח"ז הירשברג, מארץ מבוא השמש, ירושלים תשי"ז, עמ' 132-134.

חיבוריו

חיבוריו של הרב משאש רבים הם;¹⁰ מהם תשובות שכתב בספרי השו"ת מים חיים ובמכתביו; מהם בהלכה ובמנהג (נר מצוה על חנוכה; גרש ירחים על עניני גטין); מהם בפיוט ובפירושי פיוטים (בגדי ישע על הושענות); מהם סיפור תולדות הזמן והנצחת זכר משפחתו (נשמת חיים; תפארת בנים אבותם וכן במכתביו); מהם דרשות שנשא (נחלת אבות על פרקי אבות); ועוד כמה מחברות בכתב יד שלא נדפסו.¹¹

ממכתביו הרבים אנו למדים לא רק על-אודות ההיסטוריה של העיר מכנס, בתי הכנסת ושושלות הרבנים שכינהו בה,¹² כי אם גם על מאורעות חייו, על יחסו לאנשים, על פעולותיו ויזמותיו הקהילתיים, ופעמים הרבה מספקים המכתבים הצצה נדירה אל אישיותו ההולכת ומתגבשת.

רבנותו של ר' יוסף משאש

שלוש קביעות מהוות את תמצית העיון הארוך שיובא בעקבותיהן:

* יחס פרגמטי למודרנה: הרב יוסף ראה במודרנה מציאות חדשה שאין דרך להשיבה אחור והכיר ביתרונותיה ובחסרונותיה. הוא לא הוקסם ממנה, מחד, ולא ראה בה איום שיש להימלט מפניו ולבנות בתוכו 'אי' של אורתודוקסיה, מאידך. הוא ניסה פשוט לנווט בתוכה.

* יחס למוסד הרבנות ולרבנים: הרב יוסף היה ער לכך שמוסד הרבנות הולך ומאבד את בלעדיותו וסמכותו, כגון האפשרות להינשא בנישואין אזרחיים,

10 ראו בסוף רשימת חיבוריו. לרשימה חלקית של חיבוריו עיינו אוצה"מ א'תקסד – מעין 'קורות חיים' שהכין למועמדות לתפקיד הרב הראשי (תחת הרב עוזיאל) לבקשת הרב הראשי של נתניה הרב דוד שלוש שהציע לו להגיש את מועמדותו.

11 בביקורי בביתו של בנו ר' אליהו משאש הי"ו הביאני בחדריו והראני, גם נתן לי ואחזתי בידו, עוד כמה וכמה מחברות בכתב ידו של אביו. גם תשובה אחת חשובה מאוד בכתב ידו שנושאה הוא 'האם יש גזירת כרמלית גם בזמן הזה' הודיע פרופ' משה בר-אשר במאמרו 'דמויות נועזות וחדשניות בקרב חכמי המערב (המגרב)' (בתוך: מ' אורפלי וא' חזן [עורכים], התחדשות ומסורת: יצירה, הנהגה ותהליכי תרבות ביהדות צפון אפריקה, ירושלים, תשס"ה, עמ' 3-15) כי היא בידו, ומן הראוי שיפרסמה כלשונה ברבים למען יכירו בחידוש שבה.

12 כך למשל במכתבים רבים לחוקר שלום הלוי (מכתב ראשון ב-1908. מכתב מח, חלק א), שביקש להכיר משהו מתולדות היהודים בצפון-אפריקה.

השומטת מידי הרבנות את יכולת הכפייה בנושאים אלה, ואנשים יכולים לחיות כזוג נשוי גם בלא להינשא כדת משה וישראל.¹³ אלא שבעיני הרב יוסף, אף שהמוסד מאבד מסמכותו אין הוא חסר השפעה, ולרבנות עדיין ישנה השפעה מרובה בזכות יוקרתם של חכמים המורמים מעם, המייצגים אותו בפן הלאומי ובפן הדתי. הכרעותיהם של הרבנים קובעות את דרכי פעולתם כמנהיגים בתחום הדתי.

* המדיניות הנדרשת בעת הזאת: לפי הרב יוסף, בראש ובראשונה יש להימנע מחיכוכים מיותרים, ובבואו לפסוק צריך הרב לבדוק מה הכרחי, ועל מה ניתן לוותר במידת הצורך.¹⁴ שנית, הרבנים נדרשים לקבל החלטות שיש בהן לקיחת אחריות, לא רק להלכה ולמילה הכתובה בלבד, אלא אחריות גם כלפי הציבור והקהל.

קביעות אלו יתבהרו מתוך עיון בכתביו ובתשובותיו של הרב יוסף מש"ש.

13 ראו בהמשך. על מעמדם של נישואין אזרחיים כתב: 'הדבר פשוט שאינה צריכה גט מראשון כי נישואי האלמירי אינם נחשבים בדתנו כלל' (אוצה"מ א'תתקו). ואכמ"ל.

14 מעבר לדוגמאות המובאות בהמשך ישנן עוד דוגמאות רבות וסקירתן חורגת מהיקף מאמר זה, אביא בקצרה מעט מהן: (1) שראוי לאחוז במידת השלום 'ואם אין שלום אין כלום' (אוצה"מ תקסח, א'תקפב, א'תקצג, א'תרנז ועוד). וכדאי לזכור שאפילו היתרו הגדול בעניין כיסוי ראש לנשים לא נדון מתחילה אלא כדי לשום שלום בין איש לאשתו (עיינו אוצה"מ א'תשצח משנת תש"ל); (2) במכתב לרב רפאל אנקוואה, רבה הראשי של מרוקו, הוא מנמק את דעתו להתיר גיורת לכהן (שאיסורה מדאורייתא משום זונה!), משום שבמצב הנדון, אם לא יתירוה לו הרי שהוא יתבולל. ולכן עדיף שיעבור על איסור ספק זונה, משום שכהנים בזמן הזה אינם מיוחסים (אוצה"מ תמו משנת 1925). ולא מצאתי עוד היתר נישואין דוגמת זה, שהוא היתר לאיסור דאורייתא. וכל המקרים שיידונו להלן הם היתרי נישואין במקרים של איסורי דרבנן). (3) בעניין הקצבים מחללי שבתות – הרב יוסף התיר את בשרם בטענה שאינם מחללי שבת מדאורייתא, משום שמחלל שבת מדאורייתא הוא רק זה המחלל שבת באיסור שיש בו מיתת בית דין. וכמובן שהגדרת איסור דאורייתא באופן זה אינה אלא לצורך הכשרת הבשר ואינה ההגדרה המקובלת. וכבר התשב"ץ (ח"ג סימן מג; מז) שהוא מקור העניין השתמש בה באופן זה בלבד. למקרה זה עיינו דיונו של זהר, פולמוס השחיטה (לעיל, הערה 1).

א. יחס למודרנה

כיצד חש הרב יוסף משאש בשעה שהעולם סביבו השתנה?¹⁵ קהילת תלמיסאן שבה כיהן ברבנות שבע-עשרה שנה, עברה שינויים מרחיקי-לכת שנים רבות קודם בואו אליה, בעקבות הכיבוש הצרפתי.¹⁶ בהקדמתו לשו"ת מים חיים שנכתבה בערוב ימיו,¹⁷ שב הרב והעלה את זיכרונותיו, את קשייו, את הפיתויים שארבו לו ואת דרכי התמודדותו.

לדעתו, ההבדל היסודי העומד בין העולם 'הישן' לעולם 'החדש' הוא בתרבות השפיע: 'ויפתחו כל חדרי יופי וחוץ הטבע והדרו'. הכול מקסים ומושך את הלב 'וכאבני נזר מתנוצצות אוצרות המסחר'. אך משום כך האדם הרודף נעשה לנרדף. השפיע והאפשרויות הבלתי מוגבלות אינם מניחים לאדם לשקוט על שמריו, הם טורדים את שלוות נפשו ולא מאפשרים לו לשמוח בחלקו. תמיד יש יותר ותמיד אפשר יותר.

לשינוי המתחולל יש, לפי הרב משאש, השפעה עמוקה על הדת. מי שחי במציאות הישנה זכה תמיד לשמוח בחלקו, מתוך שלא זכה להטבות חומריות, ומעייניו לא היו נתונים לרדיפה חומרית 'רק כל מעיינים וכל ששונם לעשות רצון קונם. וכל אחד ברחשו ולחשו לפני אל קדשו. אך להיות גדל פרי בטנו בעבודת קונו, חכם בחכמתו, צדיק באמונתו'.¹⁸ מסירות לתלמוד תורה, רצון להתעלות בה והתעסקות דתית – מותנים בפניות נפשית ובשקט נפשי. חמדנות, תחרותיות ורדיפת מותרות הן אבני-נגף בדרכה של הדת הן כאורח-חיים הן כעבודה נפשית.

למציאות זו הייתה השפעה ישירה על הרב משאש כתלמיד חכם שכל עסקו בתורה. ראשית, הוא מצא עצמו כמנהיג בלא עדה 'כי אין דורש תורה ואין מבקש בדור פתלתול ועקש'. בנוסף, התגברו בו הקולות הפנימיים והחיצוניים שקראו לו לזנוח את כתיבת חידושיו ותשובותיו: 'בכן עשה זאת אפוא. תן כל ספריך

15 עיינו לכל העניין אצל ביטון (לעיל, הערה 1), עמ' 13-23.

16 שם, עמ' 8 והערה 19.

17 אמנם חלק א של מים חיים נדפס עוד בהיותו באלג'יר, אך הקדמת המחבר נדפסה בשנת תשל"ב, בשלהי כהונתו על כס הרבנות בחיפה (ראו חלק א, עמ' 15).

18 שם, עמ' 11.

למספוא. לעש וסס יאכלמו כקש', משום שאין בהם, לכאורה, כל מועיל. מי הוא זה שיקרא את חידושיו ואת תשובותיו?!

ותופש תורה כל היום כופף קומתו. על מחברתו ועטו וקסתו.
 וחייו תלויים. בהשגחת רוכב שמים.
 ובכל רגע מלחמה לו בעמלק האורב לו למצוץ לשדו ודמו ילק.

ולמרות זאת:

את כל זה ראיתי בימי הבלי צעיר אני לימים
 ובחסד עליון צור עולמים.
 מצאתי און לי. ונמלטתי ממכמוריו אשר פרש לרגלי.¹⁹

זו הייתה תחושתו הכללית של הרב. אמנם במאבק זה ידו הייתה על העליונה, אולם לניצחון יש גם מחיר – בדידותו: 'ונשארתי גלמוד לבדי. נר יחיד'. בואו לתלמיסאן מותירו יחידי בלא חברותא ללימוד ובלא איש שיחה המבין ללבו. הוא חש שעמלו לריק, שעיסוקו ארכאי ומייגע, ולמרות כל זאת 'היתה ידי תמיד על העליונה. וארגתי כמה מחברות. הנם באמתחתי צרורות'. אם כן, את ניצחונו הוא רואה בחיבוריו, פרי התמודדותו המתמדת עם מציאות קשה, שבה לכאורה לא נותר מקום וכבוד לתורה, ללימודה ולמצוותיה, וממילא נפגע מעמדו כתלמיד-חכם וכמנהיג.

תיאור זה של תרבות השפע, אף אם נשמע מעט טריוויאלי, ראוי להאזין לו היטב. הוא מתאר שינוי ערכין עמוק, מחברה שבה העיסוק הדתי נמצא בראש הפירמידה, לחברה שבה הדת נמצאת זנוחה. בתרבות שהחומרי אינו בהישג יד, עולה ערכו של הרוחני. החומרי החסר תמיד לא משמש מקור להשראה או לפנטזיה, ואילו הרוחני הנגיש עשיר ונותן תחושה של היותו 'גבוה'. לעומת זאת, בתרבות השפע מעשיר החומרי את הדמיון ומשמש כמקור פנטזיה לאפשרויות מרובות. החומרי חובק עולם ונותן תחושת מרחב אינסופי של אפשרויות. כך הפך

19 שו"ת מים חיים ח"א, הקדמת המחבר, עמ' 13.

החומרי מעובדת חיים יבשה ורזה למקור בלתי נדלה של דמיון.²⁰ אותו דמיון המחולל את שינוי הערכין העמוק שמתאר הרב משאש.

ראייה נכוחה זו של המודרנה, על טובותיה ופגעייה, היא שמקנה לרב משאש מקום של כבוד. הוא מבין את היתרונות שבשינוי רמת החיים אך אינו מוקסם מהם. בכתביו לא מצאתי נימות נוסטלגיות לתום העבר או רצון להחזיר את העולם לקדמותו, ומאידך הוא אינו משלה עצמו שהעולם מתעלה ומשתכלל. נראה כי הרב משאש נמצא בתווך. הוא חסר את אינסטינקט השלילה ולא תמצא בו התנגדות עקרונית למודרני או ניסיון לנסח תפיסת עולם ערכית אלטרנטיבית; וגם מהמודרני הוא אינו עומד מוקסם, ועל אף הכרתו בשיפורים שמביאה העת הזאת, הוא אינו רואה בו רק טוב.

בשל כל האמור לא נמצא בכתביו השונים התנגדות מראש לכל שינוי, אף לא לכה הנובע מנורמות מקולקלות – אלא שקילת היתרון מול החיסרון בכל סוגיה העומדת להכרעה הלכתית.

ב. מוסד הרבנות והרבנים והמדיניות הנדרשת בעת הזאת – עיון בכמה תשובות

בתשובות הבאות העמידו השואלים אתגר בפני הדיונים: (א) זוג הדורש להינשא בחול המועד ומאיים 'שאם לא יסדרו להם כתובה וקידושין, ילכו אצל השופט העממי ויתחתנו על ידו'; (ב) כהן שרוצה לישא אישה האסורה לו, שהיא פגומה לכהונה, כמפורש בשולחן ערוך (אבן העזר סימן ד, יט), ומאיים שאם לא יתירו לו להינשא – יינשא בערכאות; (ג) אישה שנתגרשה לא מכבר רוצה להינשא מבלי להמתין 91 יום ('ימי הבחנה') כמפורש בשולחן ערוך (אבן העזר סימן יג, א), ומאיימת שתינשא בערכאות, אם לא ישיאוה לאלתר.

בכל המקרים הללו אין אתגר מצד סביכות המקרה או הדין, הפשוטים עד מאוד מבחינה הלכתית, אלא שיש באיום המפורש של הנוגעים בעניין משום התרסה כלפי בית הדין. הזוגות המאיימים להינשא בערכאות מפעילים לחץ על הדיונים, ומעמידים אותם בפני בְּרָה: להשיאם, ובכך לאשר כי ניתן להפעיל לחץ על בית

²⁰ 'ואך בזה הדור, נהפך הכדור, ונתגלגל מכל פאה. תחת שואה ומשואה. כי מסר להם דומה שר התופת. מפתחות הבלי התבל השואפת. לעקור משרש הרי הרוחניות. ולנטוע תחתם זמורות נוכריות. עצי גפרית החופשיות' (שם, עמ' 11)

הדין; או לדחותם – ובכך לאבד את בני הזוג. הסמכות נמצאת בסכנה בכל מקרה: אם היא נכנעת לאיום ומוותרת ואם היא עומדת על שלה והזוג מממש את איומו.²¹

1. נישואין בחול המועד

דין בגוף התשובה

שאלת: אשה רוצה להתחתן בחול המועד של פסח בלי סעודה. ואם לא יסדרו להם כתובה וקידושין, ילכו אצל השופט העממי ויתחתנו על ידו. כי הדור פרוץ ואיש הישר בעיניו יעשה בענייני הדת. ובכן האם יוכלו לסדר להם כתובה וקידושין בחול המועד?²²

האיסור להינשא בחול המועד מפורש בשולחן ערוך: 'אין נושאין נשים במועד, לא בתולות ולא אלמנות' (אורח חיים תקמו, א) ומקורו במשנה מפורשת במסכת מועד קטן (א, ז). בתלמוד הבבלי שם (ח, ע"ב) הביאו לכך חמישה טעמים שונים: ארבעת הראשונים נוגעים בחשש שהשמחה וההכנות לנישואין עשויות להאפיל ולדחוק הצדה את שמחת המועד; והטעם האחרון הוא שאם יתירו לאדם להינשא במועדים, הוא יכוון את חתונתו לזמן זה ולא יינשא כל השנה, ונמצא מתוך כך שהוא בטל מפריה ורבייה. איסור זה לא נמצא מי שחלק עליו והוא מוסכם על הפוסקים כולם.²³ היוצא מכל האמור שאיסור זה שריר ובריר וקיים, ואף אם איסור דרבנן הוא בלבד – איסור הוא.²⁴

21 על החשש מפני הכניעה לאיום בנישואין אזרחיים כותב הרב דוד צבי הופמן, שלא התיר לזוג להינשא בתוך ימי הבחנה: 'אם נסדר קידושין באיסור דרבנן, כדי למנוע שישבו ביחד בלא קידושין כל פושעי ישראל יכול להכריח את הרב שיסדר לו קידושין תיכף אחר הגט, אם יאמר לו שאם לא יסדר לו קידושין ישב עם אשתו בלא קידושין, וא"כ נתת תורת כל אחד בידו' (שו"ת מלמד להועיל ג, [אבן העזר וחושן משפט] טו). אף הרב דוד הכהן סקאלי (1861-1948), רבה של אוראן שבאלג'יר, לא נתן לזוג להינשא בתוך ימי הבחנה מאותו הנימוק (עי' שו"ת קרית חנה דוד, ירושלים תרצ"ו, ח"ב, הל' אישות, סי' ה).

22 אוצה"מ א'תרנ (שאלה ב). שאלה זו נתקבלה אצל הרב בתשכ"ד (1964) לאחר מינויו לרבה הראשי הספרדי של חיפה. ברם יש לשער שהיא נשלחה ממרוקו, משום שהאיום להינשא 'אצל השופט העממי' לא ייתכן שיבוא מזוג בארץ (וגם שם משפחתו של השואל הוא מן השמות המוכרים במרוקו – מרצייאנו).

23 בתשובות הגאונים (שערי תשובה, ריח) נכתב שמי שהיה נושא בחול המועד – בית דין מלקין אותו. אמנם מדברי התוספות בכתובות (מז, ע"א ד"ה: 'דמסר') עולה שאין איסור להינשא

הרב משאש מכל מקום אוחז בטעם הדין ואומר עליו כך:

ואמנם האידנא בעוונתינו שרבו המותרות וההוצאות, אין איש שם על לב כלל ענין שמחת המועד, כי כל העם מקצה בעלי עבודה ומסחר עובדים בחוה"מ כמעשיהם בחול ממש. גם ארוחת היום אין אוכלים בבית רק במקום העבודה. ועשירי-עם הם נוסעים ממקום למקום ואין יודעים מה שמחת מועד כלל. וגם אצל החרדים לא ראיתי שינוי ותמורה בין חוה"מ לשאר ימות החול. רק ריבוי טורח גדול בבקורים בימים ובלילות מבית לבית ומחצר לחצר, ויש גם הם נוסעים למקומות אחרים. ואם כן אזדו להו כל הטעמים.

רוצה לומר: לדברי הרב משאש, האמור במשנה – שהמועד זמן של שמחה ומנוחת הנפש והגוף – אינו משקף עוד את המציאות, ואם כן מה הטעם להתעקש ולאסור הנישואין בחול המועד? ובנוסף, אם יממש הזוג את איומו וילך להינשא אצל השופט המקומי, עלול להיגרם חילול ד', משום שמהתנהגות של בודדים עלול הדבר להפוך לתופעה, ומתוך כך נמצא זלזול הן כלפי מוסד הנישואין כדת משה וישראל הן כלפי מוסד הרבנות. וזו לשונו:

ומפני חילול ד' שלא יעשו מעשיהם זר להתחתן רק ע"י גוים. ויהיה חולי זה מידבק גם באחרים, שאף בשאר ימים יזלזלו בכתובה וקידושין, כי כל הדור עומד על פרק הלמד מחבירו בזילזול הדת.

ומשום שעדיף שאדם יחיה בהיתר, בנישואין כדת משה וישראל, ולא יחיה באיסור בלא נישואין, ראוי להתיר לו להינשא בחול המועד, כשם שהתיר הרמב"ם לאדם שנטען שבא על שפחתו לישא אותה לאחר שישחררה,²⁵ וזאת בניגוד

בלא סעודה. ברם כבר כתבו שם המהרש"א והמהר"ם שי"ף שעל כל פנים, יש איסור דרבנן בנישואין בלא סעודה. וכן כתב בשו"ת הריב"ש סימן רס. והמגן אברהם (אורח חיים תקמו סע"ק א) כתב שדברי התוספות אינם להלכה. ומה גם שדברי התוספות אמורים שם בדרך תירוץ לקושיה ולא בדרך פסיקת הלכה.

24 בשאלה אם איסור זה הוא מדאורייתא או מדרבנן דנו כמה וכמה. עיינו כתב סופר אורח חיים סימן קלח; מנחת יצחק א, סימן לט, ב; לב ים סימן יז; דברי יעקב (שור) סימן נב ועוד.

25 אלו הם מדברי הרב משאש. היתלות האחרונים בדברי רמב"ם אלו היא מן המפורסמות. עיינו שו"ת אחיעזר ג, סימן כו בעניין גיור לשם אישות. הרב עוזיאל (יורה דעה סימן יד) כתב בעניין זה: 'שדבריו היקרים של רבינו הרמב"ם הנ"ל הם לנו לעינים בכל כה"ג, כגון הנטען או

לאמור במשנה ביבמות (כד, ב) שהנטען על השפחה ונשתחררה לא יכנוס. ובלשון הרמב"ם: 'מפני תקנת השבים אמרנו מוטב שיאכל רוטב ולא שומן עצמו, וסמכנו על אומרם עת לעשות לד' הפרו תורתך'.²⁶ נמצאנו למדים מדברי הרב יוסף משאש טעם כפול: ראשית, שכל האיסור לישא במועד מחמת שימי המועד הם ימי שמחה ומנוחה, אינם נכונים לתקופתנו, ולכן ראוי אף מחמת נימוקים קלים, וכגון שיש צער לאדם בדחיית נישואיו, להתיר לו להינשא.

שנית, אף אם האיסור במקומו עומד – ראוי להפר את התורה משום עת לעשות לד' – גם כדי שהזוג יחיה כדת וכדין, וגם כדי למנוע חילול ד' שיתרחש אם הפנייה לנישואין אזרחיים תהפוך לתופעה.

ניתוח עומק:

שני חידושים טמונים בתשובתו זו של הרב משאש: עצם ההיתר שאינו מובן מאליו, ואופי נימוקיו. על החידוש שבהיתר עצמו ניתן לעמוד אגב השוואתו לשאלה דומה שנשאל הרב מרדכי דב בן יצחק אידלברג משנת 1922:

קאמוניסט ואינו חושש לתורתנו הקדושה. ודרכם שנושאים נשים רק לפי חוקי הממשלה. וכך עשה הוא, וחי עמה כדרך איש ואשתו. רק בני משפחתו הרבו דברים עמו שישאנה כדת משה וישראל. וכאשר הוא נחפז לדרכו רוצה לישאנה בחול המועד דוקא, שנוסע למקום שירא לישאנה כדת. אי שרי למיעבד הכי?²⁷

מדובר באדם שנישואין כדת משה וישראל אינם מעניינים אותו, ורק כדי לרצות את בני משפחתו הוא מוכן להינשא כדת, ברם ממחר הוא לדרכו וחפץ להינשא בחול המועד.

הנשוי עם נכריה ונתגיירה, שאם לא נתיר נישואיו עמה אחרי שהתגיירה, יישארו בנישואיהם כל ימיהם בגויותה, ובניהם בני התערובות יהיו נעקרים מעם ישראל'.

26 שו"ת הרמב"ם [מהדורת פאר הדור], סימן קלב.

27 שו"ת חזון למועד סימן ג, ביאליסטוק תרפ"ג.

ומשיב הרב אידלברג:

ודע נא, כבוד תורתך, שירא אני להימנות בשריותא דא, בדבר שמפורש לאיסור במשנה דמועד קטן דף ח ע"ב [...] ודי לנו במה שמרהיבים עוז בנפשנו לגבב היתרים בזמן הזה בדברים המפורשים בראשונים ובקדמונים לאיסור בסברות כרסיות. לא כן בדבר המפורש במשנה לאיסור ולא מפורש בפוסקים ובשו"ע לחלק בין הנושאים חס ושלום להקל בזה אף שיש צדדים לכאן ולכאן כפי שכלנו ורצוננו. ואין לחדש שום דבר בלא ראייה ניצחת (שם).

בעל חזון למועד ירא לחדש קולא לאיסור שמקורו במשנה. לדבריו, כדי להתיר איסור זה לא די בסברה אלא דרושה ראייה ניצחת.²⁸

החידוש באופי הנימוקים מתבטא במשקל שנותן הרב משאש למציאות הסובבת. ראשית, הוא מכיר בכך שעברה לה מן העולם אותה שמחת מועד שהייתה בעבר, וממילא האיסור מאבד מתוקפו; שנית, הוא מודע להשלכות העלולות להיגרם מהסירוב להשיאם ודחיקתם להינשא בנישואין אזרחיים. מתוך הכרתו במגבלות כוח הכפייה שלו, מעדיף הרב משאש לוותר ולהשיאם כדת וכדין.²⁹

28 שאלה חשובה היא אילו היה האיסור מקורו בראשונים – האם היה בעל 'חזון למועד' מתיר, או שמכיוון שאינו רואה כל תועלת שעשויה לצמוח מהיתר נישואין זה בחול המועד, שהרי הקומוניסטים הם בעלי זהות עצמית ואידאולוגיה מגובשות – לא מצא לנכון להתאמץ ולהתיר? שאלה זו נוגעת בוויכוח שהתנהל מעל דפי אקדמות י ו-יא (כסלו תשס"א ותשרי תשס"ב) בין צבי זהר ובנימין בראון. אם הנימוק האמיתי לפסק של בעל חזון למועד הוא המציאות שהוא רואה לנגד עיניו, אפשר ובמציאות אחרת, כגון זו שעמד מולה הרב משאש, היה פוסק אחרת; אך אם השיקול האמיתי הוא תפיסתו את חומר הדין האמור במשנה, הרי שמציאות שונה לא הייתה מביאה אותו לפסק שונה. אני איני מכניס עצמי לשאלה זו כאן, משום שאין ביכולתי להכריע בה מתוך תשובה אחת בלבד. אולם, מכיוון שהנימוק שבעל 'חזון למועד' מציג הוא יראתו מפני חומר הדין שבמשנה, נוח לי להשוותו לרב משאש שאינו ירא מפני הדין במשנה. ואין לו לדיין אלא מה שעניו רואת.

29 צבי זהר עמד על כך לגבי התנהגותו בפרשת קצבי תימסאן והעיר שהרב משאש בחר לשכנע את הקצבים ולא לכפותם. עיינו זהר, פולמוס השחיטה (לעיל, הערה 1), עמ' 576-577.

2. נישואי כהן

שאלה: נוצרי נשוי עם ישראלית בדיניהם וילדה לו בת. וגדלה ונשתדכה עם בחור כהן. אם מותר ליקח אותה לאשה?
תשובה: יפה הורה כבודו שהבת כשרה אלא שפגומה לכהונה, וכמו שמפורש בשו"ע סי' ד סע' ה וסע' יט, שנכרי ועבד הבא על בת ישראל הולד כשר, אלא שפגום לכהונה.³⁰ ואם נשאת לא תצא כמו שאמר הבית שמואל ס"ק ב והחלקת מחוקק ס"ק ג, יעו"ש. אף אם נישאת בהאלמירי [=נישואין אזרחיים] – לא תצא.³¹ [...] ואך אם לא נישאת לא בדת ולא בהאלמירי – אסור לכהן לקחתה.³²

עד כאן אין בדברי הרב משאש משום חידוש גדול, למעט הבנתו שאם נישאו בנישואין אזרחיים – הרי לא תצא, ברם ממשיך הוא ואומר:

אמנם כל זה אם המצא תמצא אוזן קשבת לקבל, כי חופשיות הדור אטמה כל אוזן משמוע הוראת חכמים.

30 על אף מה שפסק בשולחן ערוך, בראשונים יש דעות שונות. הרב יחיאל יעקב ויינברג (שרידי אש א, עא) סיכם את הדברים וזו לשונו:

א. דעת הרמב"ם, עכו"ם ועבד הבא על ב"י הולד כשר לגמרי, וכן דעת הגאונים המובאים ברי"ף, וכן דעת המורה שהביא הריטב"א בקידושין ס"ח והירושלמי קידושין פ"ג הל"ב. ועיין במשכנות יעקב שנוטה להתיר.

ב. דעת הרי"ף, שהולד הנולד מעכו"ם ועבד הבא על ב"י הוא ספק, וכן דעת הרמב"ן. ואם נשא אין מוציאין האשה ממנו. וכן היא דעת היש"ש שם ובשו"ת סי' י"ז וכן דעת הב"ח בסי' ז' שמביא את דעת המהרש"ל ואינו חולק עליו, וכן דעת הב"ש בסי' ד' ס"ק ב'. דעת באר הגולה שם, אות י' אינה ברורה. ודעת תוספות חד מקמאי, שמוציאין ממנו, אבל בחלקת מחוקק סי' ז' ס"ק כ"ו כתב: "מלשון פגומה משמע דלכתחלה לא תינשא לכהונה אבל חללה ממש לא הוי. ועיין במהרש"ל סי' י"ח". וגם הוא סובר שאין מוציאין אם בדיעבד נשא את הפגומה.

ג. דעת הרא"ש, שולד מעכו"ם וישראלית הוא פגום. ואין להוכיח מדבריו אם הוא סובר כרש"י, שאין הפגם אלא בבתו ולא בבן, או לא.

ד. דעת רש"י, שרק הבת פגומה. כך כמעט דעת כל הראשונים, וכן דעת המהרש"ל, הב"ש והלבוש, וכן ראיתי באוצר הפוסקים בשם הגאון בעל אבני נזר וכמה אחרונים, שרק הבת נעשית פגומה ולא הבן.

31 ויש מי שחולק. ר' משה פיינשטיין כתב שנישואין אזרחיים, משום שאינם נישואין כדת, חשיבי כלא ניסת (אגרות משה אבן העזר א, ה).

32 אוצה"מ א'תתפז וכן א'תקלז. השאלות משנת 1954 (א'תקלז מאוחרת בשלושה חדשים), ונשלחו אל המחבר היושב במכנאס מתלימסאן.

בכך אני אומר אם יהיה איזה נס היוצא מגדר הטבע שיוקבלו דבריכם בשובה ונחת ביניכם לבינו – הרי טוב. ואם תדעו שיצא לכם ריב ומדון או איבה ממאן דהו, נוכל לומר עפ"י מצב הזמן השידוכין בזה הם כמו עבר וכנס, כי קשה מאוד להפרידן. ויש לכם על מי לסמוך בשעת הדחק³³ [...] ואף דאנן אתכא דמרן מלכא זיע"א סמכינן, מ"מ בשעת הדחק, כדאי הנהו רבוותא ארייותא לסמוך עליהם, וכמ"ש בנדה ט' כדאי הוא ר' אליעזר לסמוך עליו בשעת הדחק, וקל וחומר בנדון דגן שיש כמה רבוותא שמכשירים.

הרב משאש, שמבין כי בסיטואציה הנוכחית ביטול השידוכים יגרור אחריו ריבים ומדנים, מבקש למצוא לזוג פתח היתר, וסומך על דעות בראשונים שסברו שבת שנולדה לישראלית מנוכרי כשרה לכהונה. גם כאן מכיר הרב במגבלות הכוח שלו ויודע שהפרדה בין בני הזוג תיעשה רק בריב ובמדון. את החידוש הוא מאחז ב'עבר וכנס' האמור במשנה.³⁴

בדבריו יש, לדעתי, משום פירוש קולע ואמיתי לדין שקבעו חכמים 'אם נישאת – לא תצא'. שהרי יש מקום לתמוה על דבריהם: מדוע לא תצא? והרי איסור יש בדבר! אלא שדעתם הייתה שאם היא כבר נישאת (ואין בנישואיה אלא איסור דרבנן) הרי הרבה צער, כאב והפסד יש בהוצאתה, ולכן ראוי להקל ולהשאירה אצלו. כלומר: לא הדין קבע עבור חכמים את המציאות – היות וזהו דין דרבנן אסרוהו לכתחילה בלבד – אלא המציאות היא שקבעה את גבולות הדין: היות וקשה לגבר ולאישה שכבר נישאו להיפרד ולהתגרש, וייתכן שלא היה ביד חכמים להפרידם בקלות לאחר שנישאו – לא חייבו חכמים להוציאה.

33 עיינו בדעת הרמב"ם לעיל.

34 מן הראוי להדגיש כי מתשובתו בסימן א'תתפז עולה כי עמדתו אינה נובעת מרגישות מוסרית לצערם של הזוג, אלא מהכרה שניסיון כזה יגרור אחריו 'ריבים ומדנים'. בסימן א'תקלז הוא מוסיף את חששו שמא הפירוד ביניהם יסכן את הגבר (אולי החשש שינסה לפגוע בעצמו): 'גם מחשש שמא יארע לו שום נזק אם יפרד ממנה'. עיינו בשו"ת תועפות רא"ם לר' רפאל אנקוואה (קאזאבלנקה תר"פ), סימן נב שם נשאל אודות בחור אחד שרוצה לישא נוצריה לאחר שתתגייר, ומאיים שאם לא יתירוה לו 'אביד עצמו וימות וברור שיעשה כן בלי ספק או ימיר דתו ויקח אותה בדיניהם' והתיר לו. עיינו שם בנימוקיו.

3. נישואין בימי הבחנה³⁵

לתשובה האחרונה אייחד דיון מעמיק יותר בשל אורכה ובשל החידוש שבה.

המקרה ומקורות הדין

באדר תרפ"ז (1927) הובא לפני הרב יוסף המקרה הבא:

ראובן גרש את אשתו בדינא דמלכותא [=גירושין אזרחיים] זה כשתי שנים, ונסע לערי המערב. ואחר עמל רב השיגה ממנו גט כריתות כדת משה וישראל על ידי שליח מהתם להכא. והודענוה שצריכה להמתין צ"א יום וכו'.

ועברו כט"ו ימים, ונשתדכה לבחור אחד, ונכנס ויוצא אצלה, ומתייחד עמה בכל יום פעמיים שלש. ובכל ערב יוצאים שניהם יחדיו, ואינה חוזרת לביתה עד שעה מאוחרת בלילה. ועתה רוצה הבחור להתחתן עמה. ועכבנו על ידו רק עד אחר צ"א יום. והבחור לא רצה להמתין כלל. וגם האשה ויולדיה [=הוריה] הסכימו על ידו למהר להתחתן. וכולם פה אחד אמרו שאם נעכב על ידם, יתחתנו חיתון אזרחי ע"י הממשלה, בלי צורך חופה וקידושין, שאינם שווים אצלם כלום רק מנהג בעלמא.

ואבי הנערה ואמה באו לפני בבכי ובתחנונים, למצוא איזה פתח תקוה להתחתן עפ"י התורה, כי הם אנשים חרדים לדבר ד'.

ובכן נאלצתי לשנות פרק זה בס"ד, אחר שהמציאו לפני תעודת רופא מובהק שאין לאשה שום ריח הריון כלל. וגם עדות נשים כשרות, שבא לה אורח כנשים, שזה אות שאינה מעוברת לדעת מוהריק"ש ז"ל.³⁶

לפנינו הנתונים הבאים: האישה פרודה מבעלה מזה כשנתיים וגרושה בגט כריתות מזה כשבועיים, והיא איננה בהיריון. היא והמשודך לה אינם מסכימים להמתין עד תום ימי ההבחנה שיותר להם להינשא כדת משה וישראל, ובפני הרב יוסף עומדת הבחנה או למנוע מהם להינשא ולחשוש שהם יממשו את איומם ויינשאו בנישואין אזרחיים; או למצוא להם פתח היתר ולהשיאם כדת משה וישראל.

35 ימי הבחנה הם תשעים ואחד הימים שחייבת כל אישה שנתגרשה להמתין בין גירושה מראשון לנישואיה לשני.

36 אוצהמ"כ (ח"ג) א'תרמב.

ימי ההבחנה הם הלכה פסוקה במשנה, בתלמוד ובפוסקים. וזו לשון השולחן ערוך:

כל אשה שנתגרשה או שנתאלמנה, הרי זו לא תנשא ולא תתארס לאחר עד שתמתין תשעים יום, חוץ מיום שנתגרשה או שמת בעלה בו, וחוץ מיום שנתארסה בו, **כדי שיודע אם היא מעוברת או אינה מעוברת**, להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של אחרון.³⁷

בתלמוד הבבלי נאמרו שני נימוקים להלכה זו: הראשון משמו של שמואל: 'משום דאמר קרא: "להיות לך לאלוהים ולזרעך אחריך" – להבחין בין זרעו של ראשון לזרעו של שני' (יבמות מב, ע"א), ומסביר רש"י שהיות ואין השכינה שורה אלא על מי שייחוסו ודאי – ראוי שנדע של מי הוולד, אם של ראשון אם של שני.

הטעם השני אמרו רבא: גזירה שמא יביא הדבר לעבור על איסורי ערווה, שאם לא יהיה ברור מי אביו, עלול הוולד להינשא עם אחותו מאביו, או לייבם את אשת אחיו מאמו, או לפטור את אמו מן הייבום בלא חליצה.

הרמב"ם, בהלכות גירושין (יא, יח) הביא טעמו של שמואל (והחזיק אחריו המחבר בשולחן ערוך כנ"ל), והיו שרצו לומר שלדעתו איסור זה מדאורייתא הוא.³⁸ ברם, דעת רוב הפוסקים ראשונים ואחרונים שאין דברי שמואל אלא אסמכתא בלבד, ואיסור זה אינו אלא גזירת חכמים.³⁹ אולם אף שהלכה זו היא רק מדרבנן החמירו בה הרבה כדי שלא תתבטל, ולכן אסרו גם נשים שבוודאי אינן בהיריון כמובא בשו"ע:

גזירת חכמים שאפילו אשה שאינה ראויה לילד, ואפילו נתגרשה או נתאלמנה מן האירוסין, צריכה להמתין צ' יום. אפילו קטנה או זקנה או

37 שולחן ערוך אבן העזר סימן יג, א. מקור ההלכה במשנה יבמות ד, י: 'וכן כל שאר הנשים – לא יתארסו ולא ינשאו עד שיהיו להן שלשה חדשים'. וכך ברמב"ם, הלכות גירושין יא, יח; בטור אבן העזר סימן יג.

38 כך כתב בערוך לנר (יבמות מב, א ד"ה 'בזה'). ובשו"ת הרדב"ז (חלק א סימן רסד) רצה לומר שדעת הרמב"ם שדין זה מדאורייתא, ברם חזר בו מכך.

39 עיינו פתחי תשובה סימן יג ס"ק א. שו"ת שבות יעקב (לר' יעקב רישר) חלק א סימן צז, וברכי יוסף (לחיד"א) אבן העזר סימן יג ס"ק ד, ושו"ת רחמים פשוטים (לר' רפאל חיים משה בן נאים) סימן ג. וכן עולה בפשטות מדברי הרי"ף ביבמות יד, א שכתב שפסקו כתנא קמא משום שהלכה כר' מאיר בגזרותיו (הרא"ש שם פ"ד סימן כו. וב"י אבן העזר סימן יג ד"ה 'כל').

עקרה או אילונית, ואפילו בעלה במדינת הים או סריס אדם או חולה או חבוש בבית האסורים, והמפלת אחר מיתת בעלה, ואפילו בתולה מהאירוסין, צריכות להמתין תשעים יום.⁴⁰

ועוד תמצא שיש ראשונים שהחמירו אף במי שנבעלה בעילת זנות – שאסרוה להינשא מייד. דבר זה נחלקו בו התנאים ר' יהודה ור' יוסי, ולא פסק בו התלמוד אלא שהראשונים החמירו בו מסברתם, וכך הביא הרא"ש בשם ר' זרחיה הלוי:

כיון דמחמירים כולי האי בהבחנה, דפסקי כר' מאיר דעקרה וזקנה שאינה ראויה לילד צריכות להמתין, ואין הלכה כר' יוסי שמיקל בענין זה, כ"ש דאין הלכה כר' יוסי בהא שהוא מיקל יותר.⁴¹

מכל זה ניכר עד כמה החמירו בעניין זה. מגמה זו כבר נמצאת בדין המשנה עצמו – דבר המגביר את התמיהה כיצד התיר הרב יוסף משאש לזוג להינשא.

המהלך המרכזי בתשובת הרב משאש

הרב הציע טיעונים המבססים את פסיקתו:

והנה מדבריהם למדנו, דבזמניהם ז"ל, היו כל השידוכין נעשים ברשות בית הדין⁴² [...] אבל בזמן הזה כל השידוכין נעשים שלא ברשות ביה"ד, ובלתי ידיעתם כלל, וגם בלי ידיעת ההורים של שניהם. והם מסתתרים בכל מקום סתר, ועושים במחשך מעשיהם. ואחר כמה חודשים, אז מודיעים את ההורים, ועושים חגיגת שידוכין. ויוצא ונכנס בימים ובלילות, ומתייחד עמה וכו' וכו', כאיש עם אשתו. והמונע עצמו מזה

40 על דבר זה עמד בעל ערוך השולחן כאן סעיף ב: 'וזה שגזרו אף על אירוסין משום דאלמוה לתקנתא'. ולהלן: 'ולא עוד אלא אפילו אם ידוע לנו ברור שאינה מעוברת מהראשון [...] מ"מ לא פלוג רבנן בתקנתם'.

41 יבמות פרק ג סימן י. מובא בשם ר' זרחיה הלוי, יבמות י, יא (ד"ה: 'ומה שפסק').

42 כוונתו לדברי הרמ"א שאמר שאף שאסור להתארס מותר להשתדך, רק שלא יתייחד עמה בביתה. ומתוך שהתירו לעשות שידוכין בתנאים מסוימים ניתן להבין שהציבור היה נשמע לבתי הדין בעניינים אלו, ובידיו היה לאכוף.

נקרא עבריין על מצות עשה שהזמן גרמא.⁴³ ומזה נמשך דבר המצוי וההווה שרוב הנשים והבתולות נבעלות קודם כניסתן לחופה,⁴⁴ ואף שאח"כ נודע הדבר ע"י הריון או הסרת הבתולים, אינם מתביישים מזה. כי כל פה דובר: 'בעלה הוא' ואין מוקדם ומאוחר.⁴⁵ ולא הועילו שום תוכחות מוסר – לא בפה רך ולא בפרך [=לא בנועם ולא בתוקף]. ואין ביד שום רב ודיין לעצור ביד שטף המים הזידונים הללו, ותקנת חכמים בזה נשארה מעל.⁴⁶ וא"כ למה זה הבל איגע לעכב עליהם חופה וקידושין כדת משה וישראל, אחר שנדע ברור שאין כאן חשש ריח הריון. הלא כל יום שנאחר מלזווגם הוא נכשל בה בנדתה ומתחייב כרת על כל ביאה וביאה, רחמנא ליצלן.

הרב מכיר במציאות החדשה שבה זוגות הרוצים להינשא אינם נשמעים לא לרבנים ולא להוריהם, והם חיים חיי אישות כבר לפני הנישואין. ברי לו שגם אם יאסור על האישה להתייחד עם המשודך שלה, היא לא תנהג כך (והרי היא כבר חיה עמו חיי אישות). ואם כן, במה יועיל האיסור? לכן עדיף לאפשר להם להינשא, ובכך אף להצילם מאיסורי נידה.⁴⁷

טענתו מבוססת על ההיגיון שתקנת ימי ההבחנה לא רק שאינה מתקיימת, אלא שההתעקשות לקיימה גוררת קלקול גדול, שכן אילו הייתה האישה מותרת להינשא בוודאי הייתה נישאת לו כדת משה וישראל, ורק משום שהיא אסורה לו הם חיים באיסור. דומה הדבר בעיניי (אף שהרב משאש לא מזכיר את הדברים) לאמור בירושלמי: 'אמר ר' בא בר ממל, אילו היה לי מי שיימנה עמי היתרתי בשר בכור להישקל בליטרא והיתרתי שיהו עושין מלאכה בחולו של מועד. כלום אסרו

43 באירוניה: שמצוות הזמן היא להתרועע קודם הנישואין, ולכן מי שאינו נוהג כן עובר כביכול על מצווה שהזמן גרמא.

44 שימו לב: השנה היא 1927 והמקום הוא תלימסאן!

45 באירוניה: גם את חייהם שלפני הנישואין (מוקדם) מחשיבים כחיים שלאחר הנישואין (מאוחר).

46 כלומר: אין התקנה משיגה את מטרתה – להפריד בין זרעו של ראשון לזרעו של שני. אך עתה הם חיים ביחד מכל מקום. ועיינו להלן בדרך נוספת שפירשתי.

47 הרב יוסף סבור כנראה כי לאחר נישואיהם הם ישמרו על דיני נידה, ואפשר שדיבר הוא בהווה המצוי לפניו. אם אכן צודקים דבריו הרי שיש כאן מצב מורכב: כשהם באיסור אינם נזהרים אף באיסורי נידה, ומשנישאו והם בהיתר נזהרים הם בהם. ודומה הדבר למציאות שאנו מכירים בימינו בכמה מגזרים. וד"ל.

בשר בכור להישקל בליטרא לא כדי שיהו מוכרין אותו בזול והן מערימין עליו ומוכרין אותו ביוקר.⁴⁸ כלום אסרו לעשות מלאכה בחולו של מועד אלא כדי שיהו אוכלין ושותין ויגיעין בתורה ואינן אוכלין ושותין ופחזין?⁴⁹ ומפרש שם בעל 'קרבן העדה': 'ואע"פ שאין בי"ד יכול לבטל דברי בי"ד חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין – שאני הכא שהם עושים היפוך כוונת התקנה'.⁵⁰ כלומר: אף שבדרך כלל לא ניתן לבטל תקנת חכמים אלא על ידי בית דין גדול, כיוון שהתקנה עצמה מביאה קלקול, ראוי לבטלה אפילו בבית דין קטן. בעיניי חופפים הדברים בירושלמי לדברי הרב משאש בענייננו: 'ותקנת חכמים בזה נשאה מעל', כלומר: היא עצמה מביאה לקלקול, ולא רק שאין בה עוד טעם.

ועוד: גם אם לא נאמר שהתקנה עצמה מביאה קלקול, הרי שאם נעמיד תועלת מול הפסד, עדיף שלא לעמוד על קיום הגזרה (שממילא לא תתקיים), ולהציל את בני הזוג מעברות על איסורים נוספים בהשאתם כדת משה וישראל.

בתשובה אחרת ובהקשר אחר עומד הרב יוסף על דרכו לעשות שיקולי רווח והפסד בהלכה.⁵¹ הרב נשאל 'אם מותר להתחתן מי"ז בתמוז עד ר"ח או גם אחריו'. השואל לא הסתפק בשאלה קצרה אלא שלח לרב גם את דעתו 'התשובה הקיפה אותה בשבעה ענני כבוד ז' גליונות מלאים חכמה ובקיאות כיד חכמתו הגדולה'.

לאחר שהבהיר לכותב כי לא יעלה בידו לשכנע את הנוהגים איסור, מוסיף הרב יוסף ומספר לו:

ואך בהיותי דן יחידי בתלמסאן ואגפיה, משך ח"י שנים, יכולתי לקיים צוואת רבינו הקדוש 'הוי מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה', שעל הפירושים הנאמרים בה הוספתי נדבך,⁵² דהיינו, והוי מחשב הפסד מצוה

48 כלומר: מלכתחילה תקנו שלא יהיו שוקלים את הבשר כדי שיהא נמכר בזול. ברם עתה, מתוך שהחתיכות נראות גדולות מוכרים אותן ביוקר, ואם ישקלו אותן – ימצאו שמשקלם פחות וראוי למוכרן יותר בזול.

49 ירושלמי מועד קטן פרק ב הלכה ב.

50 וכיו"ב פירש את הירושלמי ר' יוסף ענגיל (פולין-אוסטריה 1859-1919) בית האוצר א, כלל פז, ד"צ פיעטרקוב תרס"ג.

51 אוצה"מ א'תשצו (ח"ג).

52 כלומר: שמלבד כל הפירושים שנאמרו בה גם אני הוספתי בה פירוש ונהגתי לפיו.

קלה וכ"ש מנהג, כנגד שכרה בקיום מצוה אחרת גדולה שתעשה ע"י ביטול הקלה, וכ"ש מנהג. והתרת הרבה פעמים להתחתן אף אחר ר"ח אב מסיבות שונות. ופעם התרתי באור לח' אב, וכן בימי העומר והכל בלי אולם ובלי בית כנסת, ובלי תזמורת ובהצנע לכת.⁵³

אמנם אינו דומה ההיתר להינשא בימי בין המצרים לנידון שלנו. האיסור להינשא בימים אלה אינו אלא משום מנהג, ואף אם החמירו בו הרבה, עדיין מנהג הוא;⁵⁴ ואילו ימי הבחנה לא רק שאינם מנהג כי אם גזרת חכמים הנוגעת בייחוסים ובעריות, והוויתור על אכיפת הגזרה מהווה פגיעה בסמכות הרבנות בכללה. אפשר לטעון כנגד הרב יוסף שההפסד בסופו של חשבון גדול הרבה מהשכר – שאפילו ישיא אותם כדת משה וישראל ואף ישמרו דיני טהרה, הרי סמכות הרבנות וסמכות התורה מה היא עליהן? משום כך אין להסתפק בטענה הנ"ל ואמנם הרב לא הסתפק בה והוסיף וכתב כך: 'ועוד אמרו: כל היכא שאין בידינו להעמיד משפטי הדת על תילם ראוי להקל בדבר'.

רוצה לומר: הסמכות הרבנית וסמכות הדת בכללותה כבר ממילא פגועות ועומדות. המציאות שבפניה אנו עומדים היא כזו שבדברים הרבה אין אנו יכולים לאכוף את 'משפטי הדת', ולכן ראוי להקל בדבר ולמזער את הנזק ככל שניתן. והוא ממשיך ומביא סמוכות לדבריו:

53 עיינו מים חיים חלק א סימן קצז; חלק ב סימן קלב אות ה.

54 עיינו שולחן ערוך אורח חיים סימן תקנא סעיף ב. ובבית יוסף (סימן תקנא) כתב: 'שלפי דעת הר"ן בשם רב האי גאון, הוא הדין מר"ח אב עד תענית מותר בנישואין כשאין לו אשה ובנים, ומה שאין נוהגים לישא אשה כלל בימים אלו, אפילו מי שאין לו אשה ובנים, משום דלא מסמנא להו מילתא'. כלומר, שאין האיסור לשאת אחר ר"ח אב משום איסור גמור, אלא משום המנהג שלא לעשות נישואין בימים שאינם לסימן טוב. ומצאתי עוד בתשובה לרב עובדיה יוסף (יביע אומר אורח חיים ו סימן מג) שבהגיעו לשרת בקודש ברבנות תל-אביב בשנת תשכ"ט, הורה לרושמים לנישואין לרשום חתנים מבני עדות המזרח עד לר"ח אב (ולא עד בכלל), ומלבד מה שהביא סמוכות לדבריו עוד כתב: 'ועוד לאלוה מלין שבהיות ועתה ע"פ הרוב החופות נערכות באולמות נישואין, וכשהנישואין נדחים מיום י"ז בתמוז עד לאחר ט"ב, אין משיגים בנקל אולם לצורך החופה להכיל הקרואים למזמוטי חתן וכלה, ודוחים החופה למספר חדשים עד שיתפנה אולם, ובינתים החתן שרוי בהרהורי עבירה הקשים מעבירה, ומכ"ש בעוה"ר בדור הזה שהפרוץ מרובה על העומד, והמשודכים נכשלים בחיבוקים ונישוקים, ולפעמים בעבירה גופא'.

ועוד אמרו: כל היכא שאין בידינו להעמיד משפטי הדת על תילם ראוי להקל בדבר, כמו שאמר הט"ז ביורה דעה סימן קיט סימן קטן טז בשם מהרש"ל ובשם מהר"ם וירזבורק⁵⁵ בדין מוכר דברים אסורים וכו', שראוי להקל בעניינים אלו הפך הש"ס והפוסקים, מפני שהדור פרוץ, ואין כח להעמיד על דין התלמוד, ע"ש.⁵⁶ וא"כ כ"ש וקל וחומר בנידון דידן, שלא באנו לעבור על תלמוד מוסכם, רק על גזרה לגזרה דר' מאיר. וגדולה מזו פסק הרמב"ם ז"ל בפרק כא מהל' סנהדרין ה"ב, שמן התורה בעלי דינים בשעת גמר דין בעמידה, שנאמר: 'ויעמוד העם על משה'. והעדים לעולם בעמידה שנאמר: 'ועמדו שני האנשים'. ע"ש. ושם בהל' ה כתב: כבר נהגו כל בתי דיני ישראל שאחר הגמ', בכל הישיבות, שמושיבין בעלי דינים ומושיבים העדים, כדי לסלק המחלוקת,⁵⁷ שאין בנו כח להעמיד משפטי הדת על תלם. עכ"ל ע"ש.

ודון מינה קל וחומר לנדון דנן שאין בזה רק גזרה לגזרה לר"מ, אטו אשה שיש בה ספק עיבור, ואין בנו כח למחות. והכח שבידינו הוא לעכב שלא לתת רשיון, וגם זה הכח קשה עלינו להשתמש בו, כי הם בידם טובם [=כי הם בשלהם..] ילכו במועצותיהם להתחתן בי דינא דמלכותא, ואותנו

55 כנראה הוא ר' מנחם מוירצבורג שהיה מרבתי של ר' חיים אור זרוע (שו"ת מהר"ח אור זרוע סימן קי), שחי דור אחד קודם למהר"ם מרוטנבורג.

56 'המוכר דברים האסורים, מעבירים אותו ומשמתים אותו; ואין לו תקנה עד שילך לא למקום שאין מכירין אותו ויחזיר אבדה בדבר חשוב, או ישחוט לעצמו ויוציא טריפה לעצמו בדבר חשוב, שוודאי עשה תשובה בלא הערמה, כיון שאינו חס על ממונו' (שולחן ערוך יורה דעה סימן קיט סעיף טו). ובמקום זאת כתב ר"מ מוירצבורג שאין מעבירים אותו מיד אלא מזהירים אותו קודם. והוסיף מהרש"ל שאם רואים שקשה עליו לגלות למקום אחר וגם בני משפחתו יתמכו בו להתנגד למעבר יתנו לו דרך תשובה במקומו (ים של שלמה, חולין פרק ז, סימן טז ו-ז).

57 הסמ"ג מצות עשה קו פירש זאת כך, שמפני עומק הגלות המחלוקות מביאות לערעור האחדות בין היהודים לעצמם והדבר מחליש אותם כלפי הגויים. ברם מלבד שאין נראה שזה פשט לשון הרמב"ם שהרי כתב באותה נשימה שאין בנו כוח להעמיד משפטי הדת על תלם, ופירושו הפשוט שבעלי הדין והעדים חולקים על הדיינים ואין כוח בידם לאכוף דעתם, וזו גופא הבעיה. גם הרבה מהדנים בעניין לא נצטרכו לפרשו באופן זה. ולא הייתי נצרך להערה זו אלמלא מה שכתב הרב חיים דוד הלוי בספרו על הרמב"ם הלכות סנהדרין (דבר המשפט, תל אביב תשכ"ג-תשכ"ה, עמ' 63), שדברי הרמב"ם אמורים בגלות דווקא ואילו בארץ-ישראל לאחר שזכינו להקמת המדינה ראוי להקפיד על דבר זה. ואני סבור שאפשר וצודק הרב חיים דוד הלוי שצריך להשיב הדין לקדמותו (אם אין בדבר מחלוקות), ברם אין לו להיתלות בפירוש הסמ"ג לרמב"ם, משום שאין הדבר תלוי, לדעת הרמב"ם, בגלות אלא במציאות ההווה בבתי הדין.

ישליכו אחרי גוום, וישפכו עלינו ועל הוראותינו בוז וקלון, ונגרום חילול ד' חס ושלום, ועוד שנאה ואיבות ממשפחותיהם וכל הנלוים אליהם ומכל הקהל דלאו דינא גמירי.

בשתי הראיות שהביא הרב יוסף, מהרמב"ם ומהמהרש"ל בשם ר' מנחם מווירצבורג – הדומה למקרה שלנו הוא שאם ינסו לאכוף את הדין האמור בתלמוד יביא הדבר למחלוקת, וספק רב אם יד הרב או הדיין תהא על העליונה. ומשום כך העדיפו לוותר על דין התלמוד ולהעמיד במקומו דין אחר.

ברם, ראוי לשים לב שלמרות מה שסמך עצמו הרב יוסף על דברי ראשונים, חידוש יש בדבריו. שבדברי הראשונים אף שביטלו דין התלמוד לא בטל העניין כולו: בדין הרמב"ם רק ביטלו עמידת העדים אך עדיין יש דרכים שונות לאיים עליהם ולעורר עליהם אימת הדין (בדרישה, בחקירה ובשבועה); ובדין המהרש"ל אף אם לא מייד מעבירים אותו ממשרתו או נוהגים בו כל חומרת הדין לגלות ממקומו, מכל מקום הכול לפי ראות עיני הדיין (כאמור שם) על מנת להעמיד הדין על תלו, ובסופו של דבר להביא לכך שלא ימכור יותר איסורים. ואילו בנידון דידן ביטול דין ימי הבחנה אינו מביא לקיומו, אלא הוא ביטול גרידא, מתוך שלא ניתן להעמיד המשפט על תלו.

משום כך ראוי לשים לב לכך היטב שבסוף דבריו המצוטטים לעיל הוא אומר, כבדרך אגב לכאורה: 'ונגרום חילול ד' חס ושלום'. אין זו אמירה אגבית, והראיה שהוא חוזר ואומרה לקראת סוף התשובה על מקרה דומה שאירע ושב עמדו הרבנים על דין התלמוד: 'והיה חילול ד' גדול חס ושלום, ושנאה גדולה לרבנים. ד' הטוב יכפר'. כלומר, אף שבנידון דידן אנו מבטלים הגזרה לגמרי, מכל מקום אם לא נעשה כן ייגרם חילול ד' גדול מאוד. מחיר ההתעקשות במקרה דנן להעמיד גזרת ימי הבחנה הוא גבוה מדי, וסופו גם ערעור על סמכות הרבנות וגם חילול ד'.

מתשובה זו נמצאנו למדים על שני שיקולים חשובים בעיני הרב משאש: האחד, שיש לברר אחר מטרת התקנה ואם בקיומה היא מתקנת או מקלקלת; האחר, שצריך לחשוש מאוד לתוצאות שיש לניסיון לאכוף גזרות חכמים במציאות הקיימת, משום שהדבר אינו מביא אלא לחילול ד', כפי שהעיד ניסיונו אישי. ואם נמצא שהתקנה מקלקלת, ובנוסף לכך יהיה חשש שאכיפתה תגרום גם לחילול ד' – אפשר וראוי שלא לעמוד על קיומה.

ג. הערה בשולי התשובות: על הגבולות להיתר

על מנת שלא ייווצר הרושם המוטעה כי הרב משאש התיר והקל בכל מקרה שהובא לפניו, אציין מקרה שבו אסר אף שהיו סיבות טובות להתיר.⁵⁸ כך לדוגמה פסק במקרה מן המקרים הכואבים אף בימינו, נושא העגינות, בעניין יבמה שהיבם דר בצרפת והוא עוזב דת, ולא רצה לבוא להתירה מכבלי העיגון:

דע אחי כי י"ז שנים ששמשתי בעוב"י תלמסאן באו לפני מזה המין מעשים בכל יום מהעיר ומהסביבה, והרבה טרחתי למצוא צד היתר לסמוך עליו ולא מצאתי כלל, כי דבר זה הוא איסור תורה וכו'.
ובכן אף שהייתי מצטער טובא בצערן של בנות ישראל העגונות, מ"מ הייתי אומר חק נתן ד' אלוקי ישראל בתורתו, ולא יעבור בשום זמן.⁵⁹

סיכום

בתשובות השונות שהבאתי הועמד הצורך לעמוד על סמכות הפסיקה הדתית המקובלת לבין החשש לאבד את השואלים לטובת סמכות חלופית אזרחית, תוצר העולם המודרני. הנפשות הפועלות ביקשו, מחד, הכרה דתית לכתחילה בנישואין כדת, ומאידך, הן לא קיבלו על עצמן בדיעבד את סמכות הרבנות לאסור, והיו מוכנות להסתפק בהכרת הממסד האזרחי ולהינשא בנישואין אזרחיים.

הרב משאש הבין היטב כי לשאלה איזו הכרה מקבלים הנישואין (דתית או אזרחית) יש השלכה שאין להבינה רק במונחים הלכתיים אלא גם במונחים סוציולוגיים: כיצד תופס האדם את השתייכותו החברתית.⁶⁰ זה פשר שימוש השגור במונח 'חילול ד' בהקשר הנידון. הוא תפס כי בעת הזאת, החשש העיקרי הוא מפני שינוי גובר בתודעת הציבור היהודי: מציבור שתודעת השייכות הטבעית שלו היא לקהילה היהודית על כל המשתמע מכך, לציבור שתודעת השתייכותו

58 השאלה שעולה כאן, וראויה היא למחקר נרחב ונפרד היא – מהם הקריטריונים לפיהם הוא מכריע מתי לאסור.

59 אוצה"מ א' תכב.

60 על ההיבט הסוציולוגי (שאלת הזהות החברתית) בשאלות מעין אלה עמדו צבי זהר ואבי שגיא בשני ספרים חשובים: גיור וזהות יהודית, ירושלים תשנ"ה; מעגלי זהות יהודית בספרות ההלכתית, תל-אביב תש"ס (האחרון עוסק בעניין מעמדו של מחלל שבת).

היא אזרחית-צרפתית (בעיקר). הרב משאש חש חובה לעמוד בפרץ שמא תלך ותישלט תודעת השתייכות אזרחית-חילונית במקום זו הקהילתית-יהודית. לדעתו, הרבנות צריכה להשקיף למרחוק ולדאוג לכל יהודי באשר הוא שם, לבלתי יידח ממנו נידח, ומתוך ראייה רחבה זאת יש לדחוק הצידה את החשש הקרוב מפני אלה שינצלו את חולשת הרבנות בזדון, וינסו לאלץ את הדיינים להתיר להם להינשא. יש בתובנה זו משהו מן העורמה והחוכמה הנדרשות ממנהיג במצבים כאלה, הכורח להכריע בין הרע לרע יותר. אמנם הרבנות עלולה להיחלש אם יתיר לזוג להינשא כדת משה וישראל בניגוד לפסיקה המקובלת, ברם לטווח הארוך ההיתר ישמור על בני הזוג בתוך הקהילה ולא מחוצה לה.

השיקולים שמביא הרב יוסף משאש לפסקיו הם חלק מייחודיותו כפוסק:

1. הבחנה בין רמות שונות של איסור: הרב משאש מתייחס בחומרה שונה לגזרת חכמים ולאיסורי דאורייתא. באופן דומה כתב הרב מאזוז בהקדמתו למהדורה השנייה של הספר ברית כהונה⁶¹ לר' משה כלפון הכהן: 'וצריך תמיד לידע ולהודיע ולהיודע אם זה הלכה או מנהג, ואם מדאורייתא או מדרבנן וכיוצא ולשקול בפלס, וכמו שאמרו המפרשים בטעם שנכשלה חוה באכילת עץ הדעת מפני שאדם הראשון עשה לה סייג ואסר הנגיעה והנחש דחפה וכו'. ואילו הסביר לה אדם הראשון שהנגיעה הוספת לך מדעתי משום סייג וד' לא צוה, לא היתה נכשלת בפיתויו של נחש'.⁶²

2. טעמי המצוות: בגזירות ובתקנות חכמים יש לבדוק אחר הטעם, ובהיבטל הטעם אפשר שתיבטל התקנה.⁶³

3. שיקולי רווח והפסד מתוך הכרת המציאות: הרב משאש מכיר בהתמעטות כוח הסמכות הרבנית בעת הזאת, ובמגבלות כוחו ואינו מבקש לכפות על המציאות

61 הרב משה כלפון הכהן (ג'רבה 1850-1874), ברית כהונה השלם (מנהגי ג'רבה), בני ברק תשנ"ח.

62 עניין עתיק הוא. המסורת הגאונית הספרדית הבחינה הרבה בין רמות שונות של איסור, ולעומתם באשכנז היה למנהג למשל מעמד חשוב, פעמים כשל דאורייתא ממש. עיינו תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ט, עמ' 27-35.

63 נושא זה יסודי מאוד בחשיבתו ואף חוצה תשובות רבות. אי"ה ואסתייע אטפל בו באריכות הראויה לו. עיינו גם זוהר (לעיל, הערה 1), עמ' 584-586.

את תפיסת עולמו. לפיכך ראוי להימנע ממחלוקת ומריבה ולמצוא פתח להיתר אצל זוגות שלא ישמעו ויינשאו בנישואין אזרחיים או יחיו בחטא וכיו"ב.

4. חילול ד': כוח הכפייה במקרים מסוימים עלול להוביל לפחיתות כבוד הרבנות, ולהתגברות תופעת הנישואין האזרחיים.

חבל על דאבדין.

כתבי הרב יוסף משאש

שו"ת מים חיים א, פאס תרצ"ד
 שו"ת מים חיים ב, ירושלים תשמ"ה
 גרש ירחים על דיני גיטין (דפוס צילום), ירושלים תשמ"ט
 זבח תודה: דיני שחיטה (דפוס פקסימיליה של כת"י המחבר משנת תרפ"ט),
 ירושלים תש"ד
 נחלת אבות: שיעורים ודרשות לפרקי אבות, א-ח, ירושלים תשל"א-תשמ"ז
 אוצר המכתבים א-ג, ירושלים תשכ"ח-תשל"ה
 נר מצוה: על עניני חנוכה ועוד, ירושלים תש"ס
 בגדי ישע: פירוש להושעננות, ירושלים תש"נ
 נשמת חיים, לקט הקמח, תפארת בנים אבותם (שלושה ספרים בכריכה אחת),
 ירושלים תשנ"ו